

Fig. 1. Amnehärads prästgård, Skara stift. Byggd i slutet af 1700-talet, öfre våningen senare påbyggd. (Jämför fig. 7.)

De svenska prästgårdarna som objekt för kulturhistorisk forskning.

Af

Sigurd Wallin.

Boställsgårdarna ingå i det svenska landets bebyggelse såsom en karakteristiskt särpräglad medelklass, ett mellanled mellan den rena allmogebebyggelsen å ena sidan och å den andra herrgårdarna och slotten, de utpräglade högreståndsanläggningarna. Helt naturligt utgör denna medelklass ingen strängt enhetlig grupp, utan innefattar rätt stora variationer, men som en fast kärna i gruppen ingå just alla ämbets- och tjänstemannaboställena, de ecklesiastika, militära m. fl. Kring dessa gruppera sig naturligt såväl en mängd småherrgårdar som ock vissa slag af storbondegårdar och äfven andra arter af landsbygdens äldre bebyggelseformer. Tillsammanantagna utgöra dessa bebyggelsegrupper ett ganska betydande element i landets äldre bebyggelse, hvars studium måste ingå i en kulturhistorisk behandling af denna för att ge bilden fullständighet och skänka en

rätt belysning åt förhållandet mellan den starkare inhemska traditionsbestämda allmogekulturen och den för de utländska moderna hastigare reagerande herrekulturen.

Om dessa mellanliggande blandformer synts mindre lockande till studium, kan detta vara lättförklarligt, då synpunkten för ett kultur- och konsthistoriskt studium af det inhemska materialet i första hand och som hufvudsak varit en af de två: antingen den att ur den primitiva och konservativa allmogekulturen söka utdestillera det äldsta och ursprungligast inhemska, eller ock att af herremanskulturen framvisa de exempel på byggnads- och rumsinredningskonst, som bäst kunnat visa vår delaktighet af den kontinentala kulturen, och som alltså närmast ansluta sig till dess ledande konstnärers arbeten. Det är därför helt naturligt, om de samhällsklasser, som icke representera någondera af dessa ytterligheter, hittills blifvit — om ock långt ifrån förbisedda — så dock mer i andra hand omfattade af forskningens intresse. Efter hand som denna forskning nått allt större mognad och omfattning vinna emellertid just dessa element i betydelse, och det framstår allt klarare, att om landet frambringat en från den rena allmogen skild men ändock nationellt särpräglad borgerlig högreståndskultur, så skall man finna denna hos medelklassen och ej i första hand hos den förnämre herreklassen, hvars sträfvän ständigt varit att så nära som möjligt följa de kontinentala moderna.

Den enda hela landet omfattande grupp af boställen, som ännu är i full funktion, tjänande sin gamla uppgift, är prästgårdarna. Andra, såsom de militära boställena, ha som bekant längesedan frånträdtt denna särställning. För ett studium af de svenska prästgårdarna i deras gamla skick är emellertid stunden nu inne, då ett nytt lönesystem medför genomgripande förändringar af flertalet gamla prästgårdskomplex i samband med att det bryter prästens häfdvunna ställning till modernäringen. Lagen dömer landet för lustigt ett stort arf af gammal bebyggelse- och hemkultur, och om forskningen vill på sitt sätt bärga in en skörd af kunskap om det förflutna, gäller det att hasta, innan det är för sent. Här som ifråga om allmogekulturen blir lösen för samlings- och forsknings-

Foto. A. G. Paul Palén. 1914.

Fig. 2. Västerviks prästgård (kyrkoherdebostället). Boningshuset sedt från gårdssidan, byggt omkr. 1750. I bakgrunden gamla kyrkans torn. (Jämför fig. 4.)

arbetet, att det måste bedrivas i forceradt tempo, om något skall kunna räddas undan glömskan.

Det är innehållet i Ecklesiastik boställsordning af den 9 dec. 1910 jämte därmed i samband stående författningar, som framkallat behovet af en omfattande kulturhistorisk utforskning af prästgårdarna landet rundt inom en begränsad tid af några år, innan regleringen gått fram öfver dem. Genom den nya lagen införes nämligen ett nytt system för prästerskapets aflöning, innebärande att till prästen, upplåtes endast en bostad med tillhörande uthus och trädgårdsområde, under det att han i öfrigt helt aflönas med kontanter, och de gamla prästgårdarnas jordbruk skötas genom allmän försorg och ej vidare upplåtas åt prästen som löneförmån in natura. För de bestående gårdskomplexen innebär detta i regel en klyfning. Den gamla gården, som varit byggd som en jordbruksgård med därtill hörande uthus och bostäder jämte den för prästfamiljen afsedda karaktärsbyggnaden, skall nu förvandlas till två gårdar, en jordbruksgård med arrendatorsbostad och ett prästboställe utan jordbruk, blott med trädgård. Att detta i de flesta fall medför stora rubbningar i de gamla gårdsanläggningarna, synnerligast där dessa äro bäst bevarade i gammalt skick, är tydligt, och därmed är ock klart att den kulturhistoriska forskningen, om den skall kunna tillgodogöra sig det dyrbara material, som prästgårdarnas stora grupp innebär, nu blifvit ställdt inför ett sista tillfälle härtill. För den praktiska hembygdsvården innebär den revolutionerande prästgårdsregleringen ett stort och maktpåliggande problem, hvars betydelse är värd att framhållas, samtidigt som denna synpunkt här måste lämnas åsido. Den kulturhistoriska undersökningen är bland annat en grund, på hvilken det praktiska arbetet med stor fördel kan bygga.

Det största antalet löneregleringar skola genomföras under de allra närmaste åren, så att redan år 1923 endast ett mindre antal återstår, fördeladt på en något längre period.

För realiserandet af en kulturhistorisk undersökning af prästgårdarna, innan regleringen hunnit decimera materialet, ha bl. a. följande åtgärder vidtagits såsom en inledning till det arbete, som

kräfvades för uppgiftens lösning. Efter en diskussion mellan representanter för den kulturhistoriska forskningen och för ärkestiftets prästerskap inför ärkebiskopen och Nordiska Museets styresman utsändes våren 1917 genom domkapitlet till samtliga prästboställes-innehafvare i ärkestiftet ett frågeformulär från Nordiska Museet med begäran om allehanda upplysningar rörande de gamla prästgårdarnas byggnad och allmänna anordning. Sedermera under sommaren utgick samma formulär till de öfriga stiftens prästerskap, lifligt förordadt af respektive biskopar och utsändt genom domkapitlens försorg — till Göteborgs stifts prästerskap direkt från Nordiska Museet. Med denna hänvändelse till prästerskapet afsågs att genom boställsinnehafvarnas eget benägna bistånd erhålla ett första öfversiktmaterial med en viss likformighet och omfattande hela landet. Den därvid fästa förhoppningen har ej kommit på skam. Det har visat sig, att ett mycket stort intresse och liflig beredvilighet existerar hos prästerskapet, och för närvarande finnes inkommet till Nordiska Museets arkiv en rätt betydande samling af dylika prästgårdsbeskrifningar, i stor utsträckning åtföljda af ritningar, planskisser, teckningar och fotografier, för hvilket allt museet stannar i stor tacksamhetsskuld till vederbörande. Vid slutet af år 1918 hade svar inkommit rörande i rundt tal 1200 prästgårdar — något mer än hälften af hela det existerande antalet — åtföljda af omkr. 700 fotografier och omkr. 800 blad ritningar. Ytterligare svar inkomma efter hand, hvarför man har god förhoppning att på detta sätt få en alla landets prästgårdar omfattande samling.

För fullföljandet af uppgiften att åstadkomma ett kulturhistoriskt arbete öfver de svenska prästgårdarna bildades en kommitté med Nordiska Museets styresman som ordförande. Afsikten är att möjliggöra en grundlig fackmässig undersökning med uppmätning, fotografering etc. af allt ännu kvarstående värdefullt material jämte studium af de arkivaliska källorna för att på grundval häraf utarbeta kulturhistoriska framställningar af de särskilda stiftens eller landsdelarnas. Dessa framställningar, gjorda efter en i väsentligheterna gemensam plan, skulle så komma att bilda en enhetlig, på grundlig forskning byggd öfversikt öfver hela materialet.

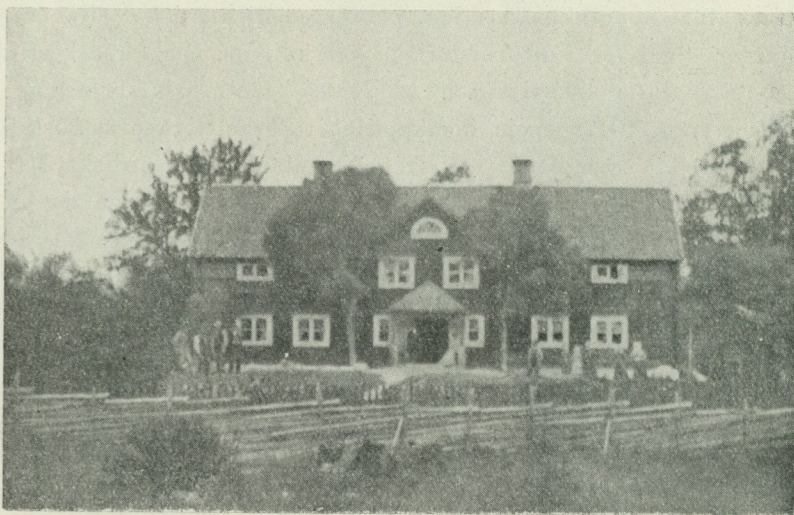

Fig. 3. Kristdala prostgård, Linköpings stift. Gamla manbyggnaden, byggd 1757, rifven 1877. Efter en äldre fotografi.

Till det af prästerskapet visade aktiva intresset har fogats äfven många andra personers, hvilka tillfört prästgårdsarkivet åtskilligt värdefullt material. En början till systematiska undersökningar är gjord, närmast inom Mälarlandskapen, genom uppmätning

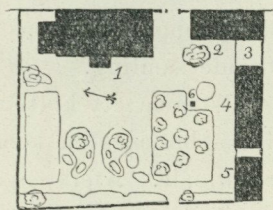

Fig. 4. Västerviks kyrkoherdebo-ställe. (Jämför fig. 2.) — 1. Boningshuset. 2. Vagnbod, stall och ladugård. 3. Bakgård. 4. Bodar. 5. Brygghus. 6. Pump. — Boningshuset och stallbyggnaden ligga vid gatan med port emellan; å öfriga sidor gränsa andra tomter intill prästgården. Snedt öfver gatan ligger gamla kyrkan.

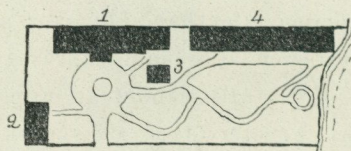

Fig. 5. Nora prostgård. Tomten omges på tre sidor af gator och når med ena kortändan ned till sjöstranden med en sluttning, å hvilken trädgården är anlagd. Utmed norra gränsen ligga uthusen trappformigt intill hvarandra. — 1. Boningshuset (byggt efter en brand 1738, sedermera till- och påbyggdt). 2. Flygel med bostadslägenhet och bodar. 3. Källare. 4. Stall, ladugård, lada, vagnskjul, brygghus, vedbod och mangelbod.

Foto. Selldén, Sjöfle.

Fig. 6. By prästgård, Karlstads stift, sedd från kyrktornet. Byggt på 1850-talet. (Jämför fig. 8.)

och fotografering af vissa märkligare gårdar, genom åtskilligt arkiv-
arbete samt i samband med de från Nordiska Museet af amanuensen Si-
gurd Erixon bedrifna byundersökningarna. Fataburens läsare torde för
öfrigt påminna sig de tillfällen, då tidskriften och dess föregångare läm-
nat bidrag rörande prästgårdarna, nämligen N. H. Sjöborgs år 1824 ned-

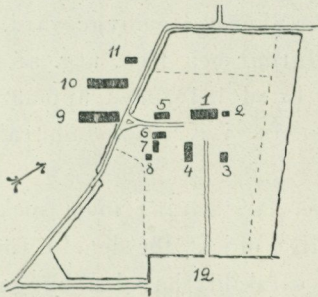

Fig. 7. Amnehärads kyrkoherde-
boställe, Skara stift. (Jämför fig. 1.) —
1. Sätesbyggnaden. 2. Källare. 3. Brygg-
hus. 4. Lofthod. 5. Arrendatorsbostad. 6.
Drängstuga. 7. Hemlighus och hönshus.
8. Vedbod. 9 och 10. Ladugårdar. 11. Svin-
hus. — 12. Kyrkogården.

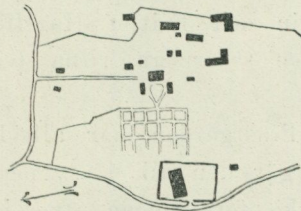

Fig. 8. By kyrkoherdeboställe, Karl-
stads stift. (Jämför fig. 6.) Gårdsgrupe-
ringen enligt en karta från 1847—48. Som
fig. 6 visar, är mangården oförändrad men
ladugårdshusen åtskilligt ändrade. Väster
om prästgårdens trädgård ligger kyrkan
och kyrkogården.

skrifna liffulla skildring af Högestads prästgård i Skåne under författarens barndom (Meddelanden från Nordiska Museet 1897, sid. 51), Öländska gårdar och deras inventarier 1677, af Ellen Raphael (Fataburen 1913, sid. 17) och Ett bidrag till den kringbyggda gårdens historia hemtadt ur Torsångs kyrkoarkiv, af N. E. H. (Fataburen 1918, sid. 58). Ett exempel på byggnadshistoriskt utnyttjande af arkivaliskt prästgårdsmaterial ger Sigurd Erixons framställning af Västmanländsk byggnadskultur (Svenska Turistföreningens Årskrift 1918, sid. 49).

För de skånska prästgårdarnas del är arbetet organiseradt på initiativ af den lifskraftiga Skånska Föreningen för Byggnadskultur. En särskild kommission har här bildats under domprosten Pfannenstills ordförandeskap för att verka för den dubbla uppgiften af en systematisk undersökning af landskapets gamla prästgårdar och ett gediget och vackert utförande enligt hembygdsvårdens principer af de nya prästgårdar, som uppföras. Kommissionen samverkar med den vid Nordiska Museets arkivsamling fästade hela landet omfattande kommittén, i hvilken den skånska kommissionens sekreterare fil. lic. Fritjof Hazelius inträdd som representant för denna landsdel. Det material, som det skånska prästerskapet insändt, har härigenom redan kommit landskapsundersökningen till godo. Det systematiska undersökningsarbetet är igångsatt af lic. Hazelius och lektor Karl Berlin (jämför Skånsk Hembygdsvård, årg. II, sid. 20, Lund 1918, och Skånska Gårdar och Hus, utg. af Karl Berlin och Fritjof Hazelius, häft. 3, Lund 1918, med uppmätning af den sedermera rifna Kviinge prästgård i Kristianstadstrakten.

Prästgården har alltid intagit en särställning inom socknen, som gör den till ett synnerligen lämpligt objekt för den kulturhistoriska forskningen öfver hufvud, och särskildt har den byggnadshistoriska forskningen goda tillfällen att här göra värdefulla iakttagelser tack vare flera samverkande faktorer. På arkivalisk väg är det ofta möjligt att följa prästgårdens historia tillbaka på ett sätt, som endast undantagsvis erbjuder sig rörande bondgårdarna. Och med dessa har prästgården ofta mycket gemensamt. Som jord-

brukare har prästen närmast varit jämnställd med sina sockenbor af bondeståndet, hvilkas traditioner han väl i regel följt rörande jordens skötsel liksom vid gårdens bebyggande med till jordbruket hörande hus. För öfrigt var det just bönderna som byggde dessa hus i prästgården, hvilken de hade att gemensamt underhålla. Det är under sådana förhållanden ej förvånande, om prästgårdarna ofta ha att framvisa goda prof på orternas specifika landtliga bebyggelse. Ofta kunna de dessutom visa dessa i ett äldre och ursprungligare skick än de privata gårdarna bevarat, beroende på att den gemensamma byggnadsskyldigheten ej alltid bedrifvits med lika rationell ifver som den privata.

Många prästgårdar, särskildt bland de mindre, komma äfven i fråga om själfva bostaden mycket nära bondgårdens, liksom särskildt i äldre tider mången prästmans lif under veckans dagar gestaltade sig föga annorlunda än böndernas. Men i regel är det just manbyggnaden som särmärker prästgården och ger den dess karaktär af högreståndsgård. Här kommer den andra sidan af prästens ställning i samhället till synes i hans gård. Var han å ena sidan bonde, så var han å andra sidan en herre, som under medeltiden delade herretiteln blott med riddaren. Det man närmast tänker på inför ordet prästgårdskultur är väl också den i prästgården bofasta bokliga odling, som höjt gården med inbyggaren öfver allmogen och i många fall skapat en position äfven gent emot herremannaklassens representanter i orten. Som församlingens tjänare håller sig emellertid prästen och med honom prästgården på ett plan, som i fråga om yttre magnificens ej upptar täflingen med de stora herrarna och deras residenser, blott undantagsvis antar verkliga herrgårdslater.

Såsom särskildt för forskningen lockande egenskaper hos prästgårdarna kan därför framhållas, dels deras intima samhörighet i vissa afseenden med allmogekulturen, som genom dem kan få en belysning tack vare ett ofta rikt arkivaliskt hjälpmaterial, dels deras karaktär af hem för en bildad man, ordnad efter dennes och hans familjs lefnadsvanor. Den borgerliga, oftast ortskaraktäriserade inomhuskulturen tillhör i särskild grad det som prästgårdarna i

Foto. 1917.

Fig. 9. Västra Ryds prästgård, Ärkestiftet. Gårdsplanen med manbyggnaden rakt fram, byggd år 1803. (Jämför fig. 11.)

äldre tid typiskt företrädt. Detsamma gäller gårdens fysionomi, särskildt mangårdens med dess trädgårdsanläggning och öfriga omgivning. Det bör äfven framhållas, hvilken betydelse ur vetenskaplig

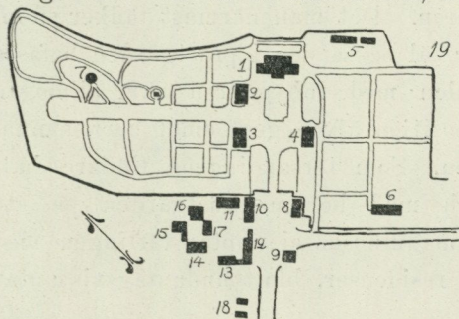

Fig. 10. Östra Husby prästgård, Linköpings stift. — 1. Manbyggnaden, byggd på 1790-talet. 2, 3. Flygelbyggnader. 4. Bod. 5. Hönshus och bodar. 6. Växthus. 7. Tempel. 8. Spannmålsbod. 9. Källarbod. 10. Stall och vagnbod. 11. Fähus. 12. Redskapsbod. 13. Ungdjurshus. 14. Loge. 15. Torkria. 16. Loge. 17. Fårhus. 18. Smedja och bryggghus. — 19. Kyrkogården.

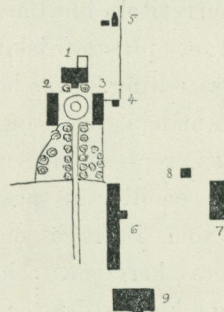

Fig. 11. Västra Ryds prästgård, Ärkestiftet. (Jämför fig. 9.) — 1. Manbyggnaden med en 1912 gjord tillbyggnad. 2. Drängstuga m. m., delvis rifven 1912. 3. Bryggghus, visthus- och spannmålsbod. 4. Hönshus. 5. Vedbod, svinhus och hemlig-hus. — Lönebostället: 6. Gamla ladugården jämte vedbod, redskapslider och loge. 7. Ladugård och stall. 8. Källare. 9. Arrendatorsbostaden.

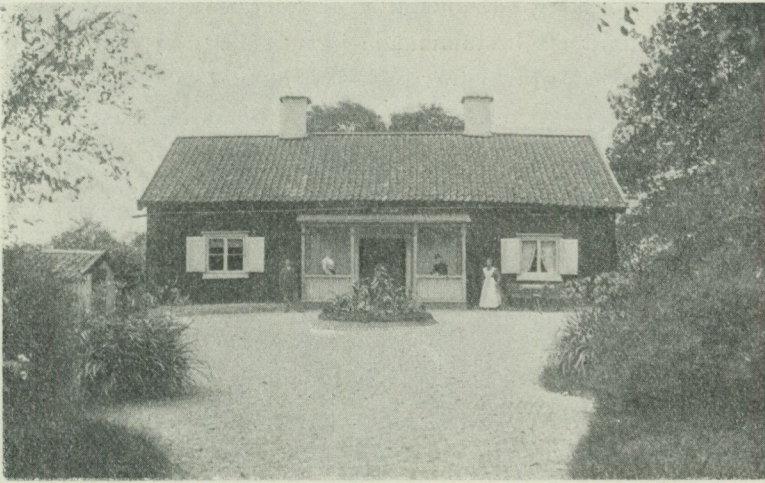

Fig. 12. Ringkarleby komministergård, Strängnäs stift. Boningshuset, byggt år 1763. (Jämför fig. 14.)

synpunkt som ligger i, att prästgårdsmaterialet representerar en likformigt öfver hela landet utbredd art af gårdar, en enhetlig samhällsklass ur folkets mellanskikt, hvars lefnadsförhållanden och bostäder mottagit intryck af de skilda landsdelarnas säregna förhållanden. — Alltså ett material, som äger vissa särskildt goda förutsättningar att kunna ge i utbyte en tillförlitlig på enhetlig basis uppbyggd framställning af landets kultur i ett visst skikt, och således inbjudande till en i stort enhetlig vetenskaplig bearbetning. Det är likaledes tydligt, att materialets uppdelning bör ske efter de

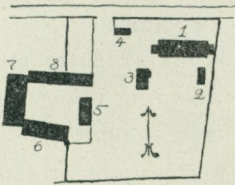

Fig. 13. Ränneslöfs prästgård, Göteborgs stift (Halland). — Mangård: 1. Manbyggnad, uppförd 1875. 2. Flygel. 3. Bryggshus. 4. Spannmålsbod. — Fyrbyggd fägård: 5. Arrendatorsbostad. 6. Loge och lada. 7. Stall, fähus m. m. 8. Gammalt svinhus, vagnbod m. m.

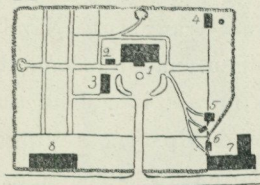

Fig. 14. Ringkarleby komministergård, Strängnäs stift. (Jämför fig. 12.) — 1. Manbyggnaden. 2. Källare. 3. Flygel med drängstuga och visthus. 4. Bryggshus och brunn. 5. Vedbod och hemlighus. 6. Svin- och fähus. 7. Fähus, stall, loge och lada. 8. Stall och vagnshus.

naturliga historiskt gifna indelningsgrunder, som under utvecklingens gång utöfvat ett bestämmande inflytande.

Den blifvande kulturhistoriska beskrifning af de svenska prästgårdarna, hvars betydelse dessa rader velat framhålla, måste gifvetvis, om den skall få något bestående värde, grundas på omsorgsfulla och allsidiga förarbeten, bedrifna efter vetenskapliga metoder för att verkligen utnyttja de fördelar som materialet i olika afseenden är ägnadt att erbjuda. Den måste således föregås af ett systematiskt anlagdt och fackkunnigt utfördt undersökningsarbete i fältet och i arkiven. Undersökningen skall kunna ge öfversikt öfver gårdarnas allmänna anläggning och byggnadernas gruppering och anpassning till det dagliga lifvet med alla dess vanor och behof. Till uppmättingsritningarna och öfriga afbildningar samt rekonstruktioner af försvunna gårdar, hus och anläggningar måste sluta sig uppteckningar rörande de olika lokalernas användning, så allsidiga, att de ge upplysning om gårdslifvet sådant det tett sig i full funktion.

Den rena arkitekturhistoriska synpunkten torde helt naturligt ej komma att bli riktad med så många särskildt framträdande verk af själfständigt konstvärde. Det man i så många fler fall skall finna är i stället högst användbara, trefna bostadstyper och gårdsanläggningar, fortfarande alltså det specifikt medelklasskaraktäristiska. Detta torde bli genomgående äfven för rumsinredningarna. Här kan ett särskildt värdefullt detaljmateriel komma fram, skänkande upplysning på ett hittills föga genomarbetadt område, och visande i hvilket tempo och till hvilken grad de utifrån kommande moderiktningarna trängt ut i landets delar. Den icke väggfasta bostadsutrustningen, möbler och husgeråd, till sin karaktär lättrörlig och lätt skingrad, kan dock äfven den i viss utsträckning uppspåras, delvis med hjälp af handlingarna, bouppteckningar, syneprotokoll m. m.

Som några strödda exempel till denna kortfattade presentation af prästgårdarna såsom kulturhistoriskt forskningsmateriel meddelas här några bilder, valda ur de samlingar prästerskapet hopbragt till Nordiska Museet. Till fotografierna ha fogats några små planskisser öfver gårdsgrupperingar, förenklade till rena öfversiktsskisser efter de insända ritningarna, hvilka i vissa fall utgöras af förträff-

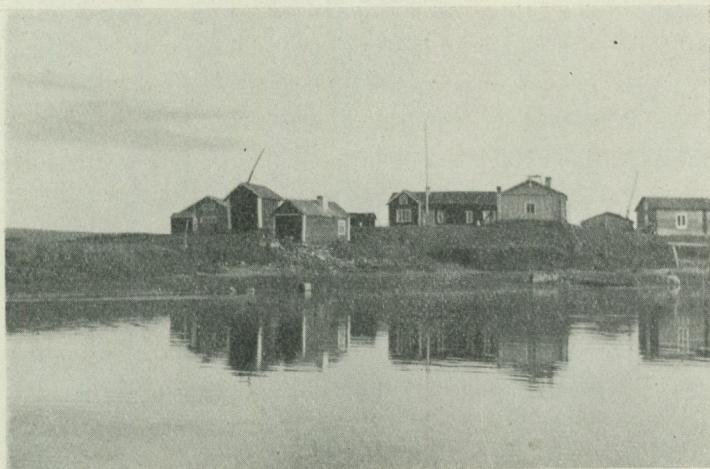

Fig. 15. Karesuando prästgård, Luleå stift, sedd från Muonio älf.
Byggt i början af 1800-talet. (Jämför fig. 17.)

ligt detaljerade uppmätningar. Här har afsikten varit att lämna några exempel på plananordningens allmänna drag i några gårdar från olika delar af landet. De flesta ge prof på den vidt utbredda gårdstyp, där hufvudbyggnaden ligger fritt, omgifven af ett eller två par flyglar samt med trädgårds- och parkanläggningar och gärna en uppfartsväg med allé, alltså en herrgårdsmässig anordning, i regel i något reducerad skala. Uthusen ligga vid sådana anläggningar för sig åt sidan, stundom mer fast och slutet sammangrupperade.

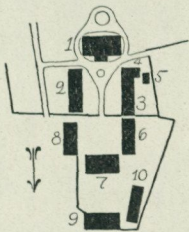

Fig. 16. Torsåkers komministergård, Årkestiftet (Gästrikland). — 1. Boningshuset. 2. Bryggghus, bagarstuga, drängstuga m. m. 3. Visthusbod, mangelbod, vedbod m. m. 4. Källare. 5. Härbre. 6. Stall, vagns- och redskapslider. 7. Ladugård. 8. Lider och svinhus. 9. Loge. 10. Lada.

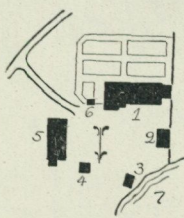

Fig. 17. Karesuando prästgård, Luleå stift. (Jämför fig. 15.) — 1. Boningshuset. 2. Pörte, i hvilket Læstadius höll sina första möten. 3. Bastu. 4. Stolpbod. 5. Ladugård. 6. Lektstuga. — 7. Muonio älf.

De bevarade anläggningarna af denna typ torde i regel härstamma från 1700-talet, stundom från 1600-talet. I äldre tid torde man få tänka sig de utpräglade bondgårdstyperna mer allmänna i prästgårdarna, och flera dylika finnas ännu alltjämt i behåll. Ett exempel utgör den gamla komministergården i Härkeberga, Uppland (se Henrik Cornell: De svenska prästgårdarna; Svensk Tidskrift 1917, sid. 365). För det skånska området med dess utpräglade gårdstyp torde i flertalet fall gälla, att prästgården rätt nära ansluter sig till bondgårdarna. Fig. 13 exemplifierar en halländsk kringbyggd gård, till hvilken lagts ett fristående manhus af sent datum jämte flyglar. En nordsvensk gård med slutna gruppering af man- och fägård, skilda åt genom ett staket, visar fig. 16, under det att fig. 4 och 5 ge exempel på den specifika art af slutenhet i anläggningen, som följer bebyggelsen i en stad med dess begränsade utrymme å tomten. De flesta förekommande gårdsformer och provinstyper ha emellertid här måst utelämnas liksom t. ex. hela kapitlet om husens plananordning och rumsfördelning samt interiörerna. Men illustreringen af dessa sidor har helt naturligt ej afsedt annat än att ge ett par smakprof af ett ämne, rikt nog att fylla flera volymer.